

EEN INTERPRETATIEVE KRITIEK OP HET ETNOMETHODOLOGISCH BEHAVIOURISME (*)

Stefan Bekaert

In de etnomethodologie is het theoretisch dispuut tussen Harold Garfinkel en Aaron Cicourel bekend, maar weinig bestudeerd. In dit artikel wordt aangetoond dat, terwijl Cicourel juist cognitieve sociologie voorstaat, de benadering van Garfinkel en van het overgrote deel van de etnomethodologen en conversatie-analysten duidelijk anti-cognitief is. Garfinkels positie vertoont opvallende gelijkenissen met pragmatisme en analytische filosofie en deelt ook hun tekorten: een radicale, maar onbezonnen betekenisstheorie en een unidimensionele werkelijkheidsopvatting, ontoereikend voor de studie van het alledaagse leven en haar (schijnbare) ordelijkheid. Cicourels cognitieve aanpak, die getrouwer de fenomenologische traditie van Alfred Schütz volgt, lijkt hiervoor meer geschikt. In het laatste deel van dit artikel wordt echter gesteld dat o.w.v. de dubbele structuur van de menselijke betekenisgeving beide benaderingen eigenlijk best kunnen worden geïntegreerd in een soort 'praxiologie'.

1. INLEIDING

Aaron V. Cicourel staat - samen met Harold Garfinkel, Harvey Sacks, e.a. - geboekstaafd als één van de 'founding fathers' van de etnomethodologie. Wat echter doorgaat voor 'current ethnomethodology' blijkt bij nader inzien sterk af te wijken van de fenomenologische wortels van de stroming. Hiertegen heeft Cicourel gereageerd door zijn eigen aanpak **cognitieve sociologie** te noemen. Als we wat dieper graven, wordt bovendien duidelijk dat zijn metatheoretische veronderstellingen met betrekking tot betekenis, interpretatie, en dergelijke, diametraal tegenover die van de huidige etnomethodologen staan. In dit artikel tracht ik Cicourels kritiek op het **etnomethodologisch behaviourisme** te expliciteren en wat meer draagkracht te geven. Mijn uiteindelijke bedoeling is echter aan te tonen dat gezien de structuur van het menselijk bewustzijn de twee benaderingen elkaar eigenlijk zouden moeten aanvullen. Maar eer we zover komen, ben ik de lezer nog een korte rondleiding verschuldigd in dat enigmatische ideeëngoed : de etnomethodologie.

2. DE ETNOMETHODOLOGISCHE ONDERNEMING

Toen Harold Garfinkel in 1955 het begrip etnomethodologie lanceerde, doelde hij op de studie van de **methoden waardoor mensen in het alledaagse leven de indruk, de passieve zekerheid, van een objectieve sociale realiteit opbouwen en onderhouden**. De hoofdidee achter deze radicale heroriëntering van de sociologie is, dat de sociale werkelijkheid als fenomeen een continue verwezenlijking is van handelende en sprekende mensen (1). Dit impliceert onder meer dat een aantal traditionele sociologische concepten aan drastische herformulering toe zijn. 'Sociale structuren' b.v. zijn niets meer dan hun concrete manifestaties in alledaagse situaties. 'Normen' determineren het gedrag niet; ze worden daarentegen door mensen ontwikkeld en gebruikt om situaties zin te geven en dus de sociale realiteit te construeren.

Dit vloekt waarschijnlijk in de oren van de orthodoxe socioloog. Heeft Durkheim (1895 (1969) : 71) ons niet geleerd sociale feiten als 'dingen' te bestuderen? En nu zeggen die etnomethodologen precies het omgekeerde : 'treat facts as social accomplishments' (Atkinson, 1988 : 458). De etnomethodologie is herhaaldelijk en om verschillende redenen afgedaan als zinloos, banaal, of zelfs gewoon idioot. Achter de triviaal lijkende onderzoekjes gaan

echter een massa theoretische veronderstellingen schuil, die samen een coherente kritiek vormen op de gangbare sociologische denkmodellen. Het voorbeeldje hieronder kan misschien één en ander verduidelijken. Het gaat om 'The Convict Code' van D.L. Wieder (in *Heritage*, 1984 : 198-209); nog altijd een heel sterk onderzoek binnen de etnomethodologische traditie.

Wieder onderzocht het gedrag van mensen in een halfweghuis voor ex-gedetineerde druggebruikers. Reeds van bij de aanvang van zijn studie werd hij geconfronteerd met de 'code', een soort ongeschreven gedragsreglement. Wanneer b.v. één van de veroordeelden al te actief aan een initiatief van de staf meewerkte, werd dit zowel door zijn lotgenoten als door de staf beschouwd als een overtreding van een stelregel uit de code. Hieruit blijkt o.m. hoe contextafhankelijk de betekenis van handelingen en uitspraken is. Etnomethodologen noemen dit **indexicaliteit**. Bij het horen van het bestaan van de code zou een socioloog normalerwijs besluiten dat de 'informele structuur' in het halfweghuis ondersteund wordt door een vaststaand geheel van 'normen'. Wieder ondervond echter dat het onmogelijk was de code zwart op wit neer te schrijven. Wanneer zich b.v. een nieuwe situatie voordeed, werden de handelingen daarop gedefinieerd als een nieuwe toepassing van de code. Het feitelijke handelen creëert dus de abstracte regel. Anderzijds werden gedragingen heel zeker geïnterpreteerd en gelegitimeerd vanuit de code. We kunnen m.a.w. 'norm' en 'situatie' niet uit elkaar halen, de 'norm' is zijn concrete 'toepassingen'. Code en gedrag werken elkaar uit in steeds veranderende settings. Deze vaststelling hebben etnomethodologen de naam **reflexiviteit** meegegeven.

De les die sociologen hieruit zouden moeten trekken, is de volgende : **stop met reïficieren**. Denken in termen van objectieve normen en sociale structuren blijft een 'accountable illusion of the sociologist's common sense knowledge' (Cicourel, 1973 : 7). Het levert misschien wel mooie verklaringen op, maar zo werkt het niet in het alledaagse leven. Door mentale constructies als norm en structuur geeft de socioloog -net als de leek- betekenis aan de sociale realiteit, waardoor deze van een objectief karakter wordt voorzien. Zijn onderzoek is echter 'naïef' (in Husserls betekenis) wanneer hij denkt externe werkelijkheden te bestuderen, los van de eigen interpretatie en intentionaliteit.

De lezer heeft waarschijnlijk al begrepen dat de etnomethodologie vooral een reactie was tegen het Parsoniaanse systeemfunctionalisme, met zijn 'judgmental dope'-visie op de mens en zijn gereïficeerd beeld van de samenleving. Van

Parsons halen de etnomethodologen dan weer wel de idee om het sociale orde-vraagstuk vanuit een **handelingsperspectief** ('performantietheorie') te benaderen. Aangezien sociale orde als fenomeen een onophoudelijke verwezenlijking is, moeten we onderzoeken door welke concrete, alledaagse handelingen dat dan wel gebeurt. Parsons' normbegrip is hiervoor veel te ruw. Normen, regels en wetten zijn noch noodzakelijk, noch voldoende om de indruk van een objectieve sociale orde te verklaren. Ze worden b.v. voortdurend met de voeten getreden, zonder dat mensen er anomische buien aan overhouden. Ook is geen enkele regel -als gevolg van de onremedieerbare indexicaliteit- specifiek genoeg voor zijn toepassingssituatie. Denk aan Wittgensteins opmerking dat er geen regels zijn die zeggen wanneer regels moeten toegepast worden (Heritage, 1984 : 120-121). Er is m.a.w. altijd een interpretatieve kloof tussen norm en toepassingssituatie. En wie anders dan de denkende mens kan die overbruggen? De nadruk op de **cognitieve vaardigheden** ('competentietheorie') van de actor komt natuurlijk van Alfred Schütz' fenomenologische sociologie, de filosofische basis en tevens het startpunt van de etnomethodologische onderneming.

Heel beknopt gesteld kunnen we zeggen dat Schütz (1962) de sociale werkelijkheid van elke dag ziet als een cognitieve constructie van actoren. In ons hoofd hebben we een ongelooflijke hoeveelheid types en vuistregeltjes die voor ons de werkelijkheid uitmaken ('stock of knowledge at hand'). De realiteitswaarde ervan veronderstellen we met een ongeremde vanzelfsprekendheid ('natural attitude'), mede omdat ze door onze alledaagse denkwijze voortdurend worden bevestigd ('practices of commonsense reasoning'). De drie hierboven beschreven fenomenen zijn in voortdurende interactie en bouwen zo de **indruk van intersubjectiviteit** op, het gevoel dat de wereld echt bestaat, dat m'n medemensen deze net zo zien als ik zelf, en waardoor ook de sociale orde ontstaat. Hoe dit gevoel (Cicourel spreekt van de 'sense of social structure') juist wordt opgebouwd, hoe dit een immense sociale werkelijkheid in het leven roept en menselijk handelen mogelijk maakt, is precies wat de etnomethodologie probeert te bestuderen.

Als we nu stellen dat sociale orde voor alles een cognitief probleem is, dan vraagt dit van de socioloog een model van de actor vol cognitieve bekwaamheden. Mensen moeten immers in staat zijn om situaties te taxeren en te definiëren, ze moeten het gedrag van anderen kunnen interpreteren, het eigen handelen kunnen legitimeren aan de hand van regels, enz. Dit lijkt allemaal heel vanzelfsprekend en bijna te banaal om aandacht aan te besteden. Net als de leek veronderstelt de socioloog gewoon deze processen. Ze zijn zo normaal en zo

alledaags, dat je bijna een buitenaards socioloog moet zijn om ze te kunnen bestuderen (Omdat uit een andere cultuur komen hier niet volstaat, roept M. Pollner (1987 : 3) b.v. de hulp in van een 'transcendentale antropoloog'). Deze 'triviale' mentale processen vormen echter fundamentele mogelijkheidsvoorwaarden voor alle menselijk handelen. Zo heeft Husserl b.v. al gesteld dat we het feitelijk karakter van objecten moeten veronderstellen om er mee om te kunnen gaan. Met deze 'assumption that things are always accessible again' heeft hij de aanzet gegeven tot de ontwikkeling van een expliciet model van de actor. Schütz heeft dit toegespitst op de sociale werkelijkheid, en Garfinkel en Cicourel hebben zijn bevindingen verder uitgewerkt. Bij Cicourel verloopt de zoektocht naar een model van de competente actor ruwweg in een drietal stadia (Bekaert, 1991 : 45-51) :

In een eerste fase (1963-1969) onderzoekt Cicourel voornamelijk hoe mensen in allerlei situaties gebruik maken van alledaagse kennis, die niet geëxpliciteerd wordt (Cicourel, Kitsuse, 1963a : 286 : 'commonsense criteria'; 1963b : 132 : 'implicit assumptions'; Cicourel, 1966 : 104 : 'what everybody knows'; 112 : 'member's tacit knowledge';...). Mensen construeren een wereld van typische objecten en evenementen, van typische mensen met typische handelingen en motieven. Zo bouwen ze een voorraad alledaagse, praktische bij-de-hand-kennis op, die hen in staat stelt intentioneel op de wereld betrokken te zijn. De inhoudelijke kant van deze kennis is oneindig variabel en interesseert Cicourel eigenlijk niet zo erg. Waar hij veel meer belang in stelt, is in de wijze waarop ze tot stand komt, m.a.w. in de invarianten van de objectiverende werking van het verstand, die hij in navolging van Garfinkel wel eens 'closing procedures' noemt (Cicourel, 1966 : 120). Garfinkels 'documentary method of interpretation' (1967 : 77) is eigenlijk een ideale beschrijving van deze procedures : mensen begrijpen nieuwe ervaringen als typische herhalingen van samengevatte vroegere ervaringen, als 'documenten' van mentale abstracties. Deze manier van interpreteren creëert zowel het document als de abstractie (reflexiviteit).

Een aantal van Cicourels onderzoeken uit die periode illustreren overtuigend dat mensen een dergelijke kennisvoorraad hebben opgebouwd en dat ze er in het alledaagse leven voortdurend gebruik van maken. In een tweede fase (1969-1975) gaat Cicourel een stapje verder. Hij gaat eigenlijk op zoek naar de 'motor' van het alledaagse redeneren : welke 'mechanismen' activeren de 'stock of commonsense knowledge' en maken zo onze onophoudelijke betekenisgeving mogelijk ? Hierin zien we een duidelijke analogie met het werk van Noam Chomsky (Cicourel, 1969; 1970; 1972b; 1973). Deze linguïst zocht immers ook

naar een 'diepe structure' -een set van mentale disposities-, ter verklaring van de geobserveerde 'surface structure' de uitgesproken zinnen. Bij Cicourel bestaat de dieptestructuur uit de volgende 'interpretatieve procedures', die het mensen mogelijk maken om b.v. een alledaagse conversatie te begrijpen :

1) de wederkerigheid der perspectieven :

We nemen zonder meer aan dat wat we zeggen en doen voor anderen dezelfde betekenis heeft als voor ons zelf. Ruimer gesteld veronderstellen we eigenlijk dat anderen de wereld om ons heen op dezelfde wijze zien en begrijpen als wij. Eventuele verschillen wijten we aan het 'perspectief' van waaruit we 'dezelfde' werkelijkheid benaderen.

2) normale gevallen :

We verwachten van anderen begrijpbare, m.a.w. typische, uitdrukkingen en handelingen. Daartoe vermoeden we dat ze voor een stuk dezelfde achtergrondkennis hebben als wij zelf. Abnormale uitingen trachten we zo vlug mogelijk te 'normaliseren'.

3) et cetera principe en retrospectief-prospectieve wijze van optreden :

We gaan ervan uit dat we elkaars uitspraken in ons hoofd zelf verder moeten aanvullen, opdat deze begrijpelijk zouden worden.

We zijn bereid om te wachten op wat volgt om de betekenis van het voorgaande te achterhalen. Andersom fungeren de voorafgaande uitspraken ook als context voor de latere.

4) beschrijvende vocabularia als indexicale uitdrukkingen :

We begrijpen uitspraken als een 'index' van de ervaring. We creëren er m.a.w. een context bij om ze te begrijpen.

In deze 'procedures' wordt een beroep gedaan op de voorraad alledaagse kennis, maar deze wordt er tevens verder door opgebouwd en onderhouden. Op hun 'zijnswijze' kom ik straks nog uitvoerig terug. De basistegenstelling tussen cognitieve sociologie en de huidige etnomethodologie komt er immers in tot uiting.

In een derde fase (1975 tot nu) stopt Cicourel zijn pogingen om een lijst met elementaire interpretatieve procedures op te stellen. Zijn interesse gaat meer en meer uit naar de rol van aandacht, geheugen en perceptie in het proces van betekenisgeving. Hij poogt in zijn sociologie een aantal bevindingen van de recente en multidisciplinaire 'cognitive science' te integreren als daar zijn de schema-theorie van D.E. Rumelhart, de studies over de cognitieve verwerking van informatie van D.A. Norman, G.A. Miller, enz. Ook talloze linguïstische onderzoeken (van D. Hymes, J. Gumperz, R. D'Andrade, W. Labov,...) maken deel uit van Cicourels inspiratiebronnen. Hoewel veelbelovend biedt dit onderzoek voornamelijk een technische uitwerking van en bevestiging voor een aantal eerder ontwikkelde noties, zoals de documentaire methode van interpreteren en de interpretatieve procedures. Ik zal het hier dan ook niet verder behandelen.

In deze paragraaf heb ik een heel cognitief beeld van de etnomethodologie opgebouwd. De volgende definitie lijkt dan ook toepasselijk :

"The term ethnomethodology was coined by Harold Garfinkel (1967) to index the study of everyday practical reasoning as constitutive of all human activities" (Cicourel, 1974 : 1563).

3. HUIDIGE ETNOMETHODOLOGIE EN CONVERSATIE-ANALYSE (CE/CA) (2)

Het beeld van de etnomethodologie zoals hierboven geschetst, bleek bij nader inzien een heel subjectieve constructie te zijn -hoe kan het ook anders. Dat mijn interpretatie sterk door Cicourels werk was beïnvloed, werd me duidelijk toen ik de *Conference on current issues in ethnomethodology and conversation analysis* (15-19 juli 1991, Amsterdam) bijwoonde (voor een verslagje, zie Torode, 1992). De etnomethodologie die daar werd voorgeschoteld, kunnen we met een gerust hart **anti-cognitief** noemen. Deze indruk werd nog bevestigd door het lezen van *Talk and Social Structure; studies in ethnomethodology and conversation analysis*, het recente verzamelwerk van Deirdre Boden en Don Zimmerman (1991). Meteen stof genoeg om me vragen te stellen bij het 'hoe en waarom' van deze hele ontwikkeling.

Vergeleken met 'serieus sociologisch onderzoek' bestudeert CE/CA op het eerste zicht futiliteiten : radioprogramma's, filmopnames, communicatiesystemen

in een luchthaven, rondneuzen in winkels, het structureren van computerprogramma's... erger nog: gelach in televisieshows, mm-hms en herhalingen in alledaagse conversaties, en natuurlijk ook de blijkbaar nooit eindigende telefoongesprekken: telefoontjes naar een brandweercentrale, naar een vervoermaatschappij, naar een ombudsdienst, enz (3). Wat al deze onderwerpen verbindt, is niet hun inhoud - hun 'wat?' -, maar hun vorm - hun 'hoe?'. CE/CA-onderzoekers vragen zich af hoe deze activiteiten tot stand worden gebracht? Ze kunnen m.a.w. allemaal bestudeerd worden als onophoudelijke ordelijke verwezenlijkingen, als 'artful accomplishments'. De achterliggende gedachte in CE/CA is dat alle handelen en spreken **sequentieel gestructureerd** is, en dat mensen zo voor zichzelf en de anderen de indruk van ordelijke sociale interactie opbouwen. De meningen verschillen wat betreft de aard van de gevonden structuren. Gaat het om organiserende mechanismen in de mens? Of om normatief gesanctioneerde regels? Opvallend is echter dat vele etnomethodologen en conversatie-analysten zich voor deze vragen gewoon weigeren te interesseren. Ze zijn er vast van overtuigd dat mensen de structuren gewoon *doen*, en dat kan als dusdanig op een objectieve, wetenschappelijke manier beschreven worden. Suggesteren dat dergelijke 'structuren' wel eens mentale constructies zouden kunnen zijn (een **indruk** van ordelijkheid), zowel van de onderzoeker, als van de mens in de samenleving, is gewoon uit den boze (de man die ik op de conferentie met een dergelijke vraag lastig viel, liep gewoon van me weg).

Over welke regelmatigheden hebben de 'conversationalists' (CA) het nu? In enkele woorden gesteld kunnen we zeggen dat elk alledaags gesprek een begin en een einde heeft, en uit 'beurten' ('turns') is opgebouwd, die bepalen wanneer de ene of de andere spreekt. Het woord overnemen ('turn-taking') is een geregleerde activiteit. Zo zijn er gevallen (vragen, aansprekingen,...) waarbij de beurt van de spreker onmiddellijk de beurt van de ander uitlokt en bepaalt ('adjacency pairs'). Is de beurt van de ander niet zoals verwacht (b.v. wanneer de vraag verkeerd begrepen wordt), dan krijgen we een soort reparatie van het gesprek bij de derde beurt ('third position repair'). Huidige conversatie-analysten gaan verder op zoek naar dergelijke observeerbare regelmatigheden. Daarnaast kan ook worden onderzocht welke subtiele aanwijzingen (ook niet-verbale, zoals toonhoogte) meespelen in het proces van 'turn-taking', wat de 'rol' is van herhalingen, overlappingsen, afkeurende of goedkeurende geluidjes,... Ook wordt onderzocht of er culturele verschillen zijn, of er machtsprocessen meespelen, enz.

Conversatie-analysten gaan heel empirisch te werk. Ze willen **regelmaticheden vaststellen in de wijze waarop mensen echt spreken**. Daartoe hebben ze een uitermate gesofistikeerd transcriptysysteem uitgewerkt waarin rekening wordt gehouden met uitspraak, toonhoogte, tijdsduur, overlap en bepaalde contextuele elementen (4). Belangrijk is dat wordt vertrokken van de 'observables', de 'onmiddellijk observeerbare data'.

Dit is voor mijn probleemstelling hier -op de vele verschillen tussen CE en CA ga ik niet in- de belangrijkste gemeenschappelijke noemer van veel van het huidige etnomethodologische werk (CE). Ook hierin wil men zo **nauwkeurig mogelijk nagaan wat mensen werkelijk doen, hun moment-na-moment observeerbare handelingen**, en niet de sociologische constructen ervan (b.v. een 'opvoedende rol' uitoefenen i.p.v. gewoon je werk als leerkracht doen). Dit is eigenlijk de belangrijkste boodschap van Garfinkels *Ethnomethodological Studies of work* (en niet 'about work'). Ze analyseren de 'just whatness', de 'quiddity', of meer recent (Garfinkel, Wieder, 1992 : 203) de 'haecceity' van alledaagse activiteiten. Uit welke opeenvolgende handelingen en handelingtjes bestaan wetenschappelijk experimenteren, het dirigeren van een orkest, het monteren van een reservewiel, Kung Fu-oefeningen,... en hoe worden ze daardoor ordelijk opgebouwd en van elkaar onderscheiden. Belangrijk is de veronderstelling dat de 'essentie' gevonden kan worden op het niveau van het onmiddellijk zichtbare. Al wat moet gebeuren is een nauwgezette beschrijving van activiteiten in context.

Samenvattend kunnen we stellen dat CE/CA de **eigenheid van handelen en spreken zoekt in de 'just whatness' van die activiteiten zelf, m.a.w. in hun observeerbare gegevenheid**. Aangezien ze dus blijkbaar geen beroep moeten doen op cognitie, lijkt hun empiricistische onderzoeksmethode gerechtvaardigd. Cicourel daarentegen zoekt naar de cognitieve procedures die de mogelijkhedenvoorwaarde voor alle handelen en spreken vormen. Vooruitlopend op één van de conclusies van dit artikel kunnen we stellen dat CE/CA intersubjectiviteit ziet als iets dat continu wordt 'gedaan' (gedragmatig), terwijl Cicourel intersubjectiviteit opvat als een indruk die onophoudelijk wordt 'gedacht' (cognitief). Dit wordt overduidelijk wanneer we de volgende citaten vergelijken :

"Mutual understanding (intersubjectiviteit) is thus displayed, to use Garfinkel's term, 'incarnately' in the sequentially organized details of conversational interaction" (Heritage, 1984 : 259).

"Day to day living requires tacit commitment to some normative order; that order is built into what members assume to be known in common (intersubjectiviteit) and taken for granted in their everyday living activities" (Cicourel, 1973 : 72).

Al bij al lijkt Cicourel's cognitieve benadering getrouwer de traditie van Schütz te volgen, en is ze op het eerste gezicht ook meer voor de hand liggend. Toch zijn er ook sterke argumenten die pleiten voor het CE/CA-standpunt. In het laatste deel van dit artikel tracht ik aan te tonen dat beide standpunten, mits vergaande herinterpretatie, eigenlijk helemaal niet onverenigbaar zijn. Ik bedoel hiermee niet louter dat intersubjectiviteit tegelijk gedacht ('assumed') én gedaan ('displayed') kan worden, want bovenstaande citaten zijn wel degelijk bedoeld om elkaar uit te sluiten. Om dit alles wat duidelijker te maken moeten we wel even naar de bronnen van de 'behaviouristische' ontwikkeling binnen de etnomethodologie teruggrijpen.

4. DE BEHAVIOURISTISCHE WENDING : HARVEY SACKS, EDWARD ROSE, HAROLD GARFINKEL

Sacks, Rose en Garfinkel zijn drie figuren die omwille van hun metatheoretische veronderstellingen 'schuld' hebben aan wat we het etnomethodologisch behaviourisme zouden kunnen noemen (zie b.v. ook Rogers, 1983 : 118 en 128-129). Het gaat zeker niet om een behaviourisme à la Skinner of Watson, maar wel om een afwijzing van cognitie en van de fenomenologische wortels van CE/CA. Hierin dient echter meteen enige nuancering te worden aangebracht. Bepaalde etnomethodologen (o.a. J.L. Heap, 1992) roepen wel degelijk cognitieve processen in ter verklaring van (de indruk van) observeerbare regelmatigheden in alledaagse interactie. Anderen (vnl. CA-mensen) stellen zich gewoon de vraag niet. Vele vooraanstaande etnomethodologen, zoals M. Pollner (1987), J. Coulter (1979), D. Zimmerman (1980) en de latere G. Psathas, hebben wel interesse, maar zweren cognitie dan weer af vanuit onderzoeksmethodologische overwegingen. Er valt namelijk zoveel te bestuderen in de observeerbare gedetailleerdheid zelf van handelingen en gesprekken. Al vlug blijkt echter meer in het spel te zijn. Als reactie tegen een bepaalde (heel naïeve) vorm van bewustzijnsfilosofie wordt de rol van cognitie in het opbouwen en onderhouden van sociale orde dikwijls gewoon ontkend, of slechts een perifere positie toegeschreven. In het werk van Garfinkel kunnen we hiervan talloze kleine aan-

wijzingen vinden. Vooral tegen deze opstelling is mijn argumentatie gericht, maar ik wil ook aantonen dat zelfs het louter methodologisch behaviourisme duidelijke tekorten heeft.

4.1. Harvey Sacks : sociologie moet objectief beschrijven

De vader van de conversatie-analyse -Harvey Sacks- was zeker geen kind van de fenomenologische traditie, maar eerder spontaan positivist en empiricist (5). Op een gegeven moment - bij de studie van telefoontjes naar een hulpcentrum - kwam hij tot de 'wilde' vaststelling dat het alledaagse taalgebruik wel eens tot in heel kleine details een georganiseerde activiteit zou kunnen zijn. Taalgebruik is m.a.w. *methodisch* en kan als dusdanig bestudeerd worden.

Veel van de huidige CA-mensen blijken louter in de interactionele structuren op zich geïnteresseerd te zijn. Vandaar de vraag of hun onderzoek nog wel iets met sociologie of zelfs met etnomethodologie te maken heeft. De etnomethodologische invulling van CA houdt de veronderstelling in dat er aan de geobserveerde regelmatigheden een 'interpretatief corollarium' (Heritage, 1984 : 254) vastkleeft, dat je in het concrete taalgebruik de methoden van het alledaagse redeneren aan het werk kunt zien. John Heritage (1984 : 256) bijvoorbeeld concipieert de sequentiële taalregels als 'basic buildingblocks' in de opbouw van intersubjectiviteit. Dit gebeurt dan niet enkel in de taal, maar in alle ogenblik-nagogenblik geordende handelingen. Het alledaagse taalgebruik is dan enkel een 'objet trouvé' voor de etnomethodologische analyse. Deze idee was zeker ook bij Sacks aanwezig; hij wilde aanvankelijk de mogelijkheidsvoorwaarden van instituties zoals justitie onderzoeken.

Ik wil en kan me hier niet uitspreken over conversatie-analyse als taalonderzoek. Wel meen ik kritiek te mogen hebben op de etnomethodologische pretenties van CA. In fenomenologische termen kunnen we Sacks een 'naïef wetenschapper' noemen. Hij denkt door neutrale observatie reële structuren te onderscheiden. **Eerst en vooral dient daartoe een objectieve beschrijvende methode te worden ontwikkeld** (Sacks, 1963). Aangezien elk detail, elke 'particular' relevant zou kunnen zijn, is een heel geavanceerde methode gewenst. Dit zijn precies de eisen waaraan het befaamde CA-transcriptsysteem meent te voldoen.

Neutrale, empiricistische beschrijving is echter fictie. Dit is natuurlijk een oude fenomenologische conclusie, in reactie tegen het logisch-positivisme. Cicourel heeft deze kritiek geactualiseerd met betrekking tot de sociologische onder-

zoeksmethoden. Het zou interessant zijn om zijn bedenkingen van *Method and measurement in sociology* (1964) toe te passen op de huidige CA-methodes. Uiteindelijk komt zijn kritiek erop neer dat de socioloog in metingen, interviews, observaties, en dergelijke, altijd moet terugvallen op de eigen culturele, cognitieve competentie om de 'gegevens' te kunnen interpreteren. Zolang deze 'resource' niet gethematiseerd wordt -d.w.z. zolang de eigen competentie ook niet als 'topic' wordt gezien- blijven de sociologische onderzoeksmethoden inherent een 'selffulfilling prophecy' inhouden, omdat ze berusten op wat iedereen weet-en-voor-waar-aanneemt. Hoewel de CA-mensen terdege bewust zijn van het onderscheid 'topic' versus 'resource', blijkt Cicourel's kritiek ook op hen van toepassing (6). Gesprekken -zegt hij- kunnen we zien als plotse 'uitbarstingen' van een enorm aantal mogelijke relevante details. Hoe kan dat dan ooit 'objectief' weergegeven worden in een sequentiële reducerende schrijftaal? Het CA-transcriptsysteem biedt wel enige mogelijkheden om rekening te houden met 'overlap', maar dit is een lachertje in vergelijking met de simultane uitstoot van verbale, prosodische, contextuele, en andere elementen in concrete gesprekken. 'What counts as relevant ethnographic details?' (Cicourel, 1987: 221) blijft een vraag omwille van de onvermijdelijke indexicaliteit. Merk op dat dit 'probleem' niet de wereld uit wordt geholpen door audio- en video-opnames. Je ziet en hoort maar wat je relevant vindt.

CE/CA denkt intersubjectiviteit te bereiken door aan een kritisch publiek te vragen: 'Zien jullie wat ik zie?'. Het publiek zou kunnen antwoorden; 'alleen als jij ziet wat wij zien, maar hoe kunnen we daar nu ooit zeker van zijn?'. CE/CA denkt de scenische verwezenlijking van (vormelijke) intersubjectiviteit op een wetenschappelijke manier te bestuderen, maar valt onproblematisch terug op de eigen veronderstelde (inhoudelijke) intersubjectiviteit.

Vandaar dat CA-onderzoeken de vanzelfsprekende indruk geven met alle relevante details te hebben rekening gehouden. Maar is de meting van tijd in tienden van seconden accuraat genoeg? Wanneer eindigt een 'turn' juist? Hoe kun je een klemtoon onderscheiden in een klankenreeks? Moeten we geen rekening houden met achtergrondgeluiden, zichtbare elementen in de materiële context, mimiek, gebaren, geuren,...? Een 'o' kan op tientallen manieren uitgesproken en gehoord worden. Als een onderzoeker 'o' noteert in een transcript, is dat dat geen cognitieve verwezenlijking, gesteund op zijn eigen 'commonsense' kennis en verwachtingen? Sacks dacht dat het **alledaagse taalgebruik** als 'resource' voor sociologisch onderzoek eerst uitputtend moest worden gethematiseerd. Pas dan zou objectieve beschrijving mogelijk worden. Het is echter duidelijk dat er geen

'time out' is van de **cognitieve processen** onderliggend aan het taalgebruik. Je kunt ze m.a.w. als onderzoeker niet thematizeren, zonder erop een beroep te blijven doen. Sacks' empiricisme is dus moeilijk aan te houden. Dit pleit tussen 'fenomenologen' en 'logisch-positivisten' is volgens mij trouwens al lang beslecht.

"We can perhaps achieve glimpses of our glossing activity by making it clear that every attempt to simulate or avoid the glossing activity is itself a glossing operation. This means showing the absurdity of efforts to be uncompromisingly literal in our descriptions of observed events or activities in which we participate" (Cicourel, 1973 : 109).

Sacks wilde ons niet enkel een positief-wetenschappelijke methode meegeven (empirische beschrijving); **hij wilde van de sociologie zonder meer een positieve wetenschap maken**, die zich bezighoudt met het vaststellen van objectieve regelmatigheden in menselijk handelen. De interactieve 'methoden' die de conversatie-analytici beschrijven worden verondersteld volledig aan deze eis te beantwoorden. Afgezien van het constructieve element in de CA-onderzoeksmethode (d.w.z. de activiteiten en gedachten waardoor het onderzoeksobject tot stand wordt gebracht) en bijhorende assumpties, kunnen we ons afvragen hoe ze de 'natuur' van deze methoden conceptualiseren en -daarmee samenhangend- welk mensbeeld dit impliceert. De gevonden CA-structuren blijken weerom te worden opgevat als 'regels' die normatief worden gesanctioneerd. Dit ruikt sterk naar een 'judgmental dope'-visie tot in de kleinste details van het menselijke handelen. Want de hele discussie herbegint (cfr. supra) : er zijn geen regels die zichzelf uitputtend duidelijk maken; dus moeten we een eindeloze regressie van regels ter verduidelijking van andere regels veronderstellen, of toegeven dat er een interpretatieve kloof bestaat die enkel door de competent denkende actor kan worden overbrugd. Aangezien de eerste mogelijkheid nooit zou kunnen bestaan, meen ik te mogen opteren voor de tweede.

De notie van 'competentie' ontbreekt zeker niet in het werk van Sacks. Alleen weigert hij er een cognitieve invulling aan te geven. Voor de studie van menselijk handelen raadt hij zijn studenten het volgende aan :

"First of all, don't worry about whether they're 'thinking'. Just try to come to terms with how it is that the thing comes off. Because you'll find that they can do these things" (Sacks, 1989 : 227) (7).

Sacks' 'commentator machine' (zijn onderzoeksobject, of zijn mensbeeld, of eerder zijn maatschappijbeeld?) heeft een 'doing part' en een 'telling part' (Sacks, 1963) waardoor ze zich kenbaar maakt,... echter geen 'thinking part'. We komen hier later nog op terug.

4.2. Edward Rose : de wereld = spreken + handelen ... + de rest

Sacks' inventiviteit genoot een niet mis te verstane bewondering vanwege Garfinkel en o.m. langs deze weg heeft hij de vooronderstellingen van de huidige etnomethodologen en conversatie-analysten sterk beïnvloed. Een ander persoon die hun positie begrijpbaar kan maken, is Edward Rose, één van de beginfiguren van de etnomethodologische onderneming. Rose gaf een uiteenzetting tijdens de hogervermelde etnomethodologenconferentie -waar hij met eerbied en ontzag werd behandeld- en mijn bespreking is dan ook vooral daarop gebaseerd.

Edward Rose is de belichaming van het 'straightforward Americanism', het recht-voor-de-raap-denken van de nuchtere Amerikaan. Naar eigen zeggen heeft hij al heel zijn leven een aantal 'simple thoughts' over mens en samenleving. Zo ziet hij de alledaagse leefwereld van mensen als volgt : The World = Telling + Doing ... + The Rest. Ik denk te mogen veronderstellen dat hij met 'the rest' doelde op cognitieve processen, reflectie, en dergelijke, en die blijken van bijkomend belang te zijn. Deze opvattingen kaderen in zijn verleden als antropologisch veldwerker. Op een gegeven moment zag hij een onderzoeker op een hek zitten, babbelend tegen een Indiaan, en Rose kwam tot de onthutsende vaststelling dat dat etnografie was! We kunnen de gedachtengang verder volgen : de hele wereld van mensen bestaat uit niks anders dan 'telling and doing'; hun werksituatie, hun gedragingen thuis, hun alledaagse ontmoetingen,... 'spreken' en 'handelen' constitueren precies en exhaustief de 'just whatness' van hun wereld. De gelijkenis met de *Ethnomethodological studies of work* (Garfinkel, 1986) en de interesses van CE/CA is opvallend.

We ontmoeten echter hetzelfde probleem als bij Sacks : waar is de 'thinking part' van de machine, van de wereld? Het 'straightforward Americanism' ziet alles als 'obvious'. De wereld is zoals ik hem ervaar en ik wil er in mijn handelen mee om gaan. Achter deze metatheoretische veronderstellingen gaat een hele pragmatistische filosofie schuil, die het Amerikaanse wetenschappelijk denken sterk heeft doordrongen. Hierover verder meer; voorlopig volstaat het te zeggen -met de fenomenologen- dat de evidentie van al die dingen misschien een onophoudelijke cognitieve verwezenlijking is.

4.3. Harold Garfinkel : er zit niets onder de schedel dat ons interesseert

Van mijn kant niets dan eerbied en bewondering voor Garfinkels doorzicht en originaliteit. Hij heeft echter één aspect van Schütz' denken omgebogen op een manier waar ik niet akkoord mee kan gaan. Dit vormt de kern van mijn betoog :

"Garfinkel transformed Schutz's mental processes into public, scenic processes (...) and ethnomethodology was born" (Mehan, Wood, 1975 : 196).

"Garfinkel was treating the constitutive achievement of meaning as a social, rather than as a cognitive, or individual process. In fact, most ethnomethodological studies presume that the orderliness of the achievement of meaning can indeed be found in the interactive procedures of daily interaction. That is why they attend to and record so carefully the details of interactive encounters" (Rawls, 1985 : 125).

Zoals verder zal worden beargumenteerd, is dit een heel problematische transformatie. Ze gaat gepaard met een aantal eenvoudige veronderstellingen in de wetenschappelijke wereld : dat 'echte wetenschap' zich van filosofie onderscheidt door haar empirisch karakter; dat ze zich daartoe moet beperken tot de 'observables'; dat ze die 'objectief' moet trachten te beschrijven; enz. Alsof filosofie los staat van empirie, alsof observatie geen interpretatie inhoudt, alsof objectieve beschrijving mogelijk zou zijn. Ik ben er echter van overtuigd dat in Garfinkels transformatie een aantal meer gefundeerde metatheoretische ideeën meespelen. Ze zijn radicaal en revolutionair, maar niet probleemloos. Neem nu het volgende citaat :

"I shall exercise a theorist's preference and say that meaningful events are entirely and exclusively events in a person's behavioral environment, with this defined in accordance with Hallowell's (1955) usage. Hence there is no reason to look under the skull since nothing of interest is to be found there but brains" (8) (Garfinkel, 1963 : 190).

Bedoelt Garfinkel met 'theorist's preference' dat zijn opstelling een soort methodologische houding is ? Of dat een theoretische stellingname gewoon een kwestie van keuze is ? Als dit het geval zou zijn, dan is het zeker geen onschuldige keuze, want ze heeft verregaande gevolgen. Uiteindelijk beweert Garfinkel namelijk dat begrijpen geen cognitieve activiteit is, dat interpreteren

niks anders is dan het handelen zelf, en dat situaties dus zichzelf duidelijk maken. En uiteraard hoeft hij dan geen beroep te doen op de cognitieve processen van mensen om de ordelijkheid van het sociale leven te verklaren. Hij vat 'kennis' en 'betekenis' dus eigenlijk op als :

- 1) een continu proces (zie o.m. Attewell, 1974)
- 2) in het uitwendige handelen. (zie o.m. O'Keefe, 1979).

Vandaar de volgende gelijkstelling :

"...the activities whereby members produce and manage settings are identical with members' procedures for making those settings 'accountable'" (Garfinkel, 1976 : 1).

Dit is zeker niet volledig onjuist. In onze alledaagse conversaties geven we elkaar dikwijls aanwijzingen, kleine hints, knipoogjes, e.d. voor hoe het gesprek zelf juist moet begrepen worden; b.v. als een mopje, als een theoretische discussie, als vertrouwelijke informatie, als geleuter, als... Garfinkel noemt dergelijke aanwijzingen 'formulations' (Garfinkel, Sacks, 1970 : 350).

Hij beseft echter wel dat hiermee de problemen niet van de baan zijn. Hoe moeten immers die aanwijzingen geïnterpreteerd worden? Vandaar dat hij verder gaat : de manier waarop gesproken wordt -de activiteit op zich, de 'just whatness'- maakt het spreken zelf duidelijk voor mensen die 'weten' hoe ze die 'methoden' van spreken moeten 'begrijpen'. Dit doet onmiddellijk denken aan de **cognitieve** competentie van mensen. Niet zo bij Garfinkel echter, en dit ten gevolge van die heel bijzondere opvatting over kennen en denken, die we nu wat gaan uitdiepen.

4.3.1. Kennis is een proces

Dat kennis en betekenis onophoudelijke processen zijn, lijkt aannemelijk, hoewel het tegen onze alledaagse opvatting van 'mentale eenheden' indruist. Hierin horen we duidelijk het **procesdenken** doorklinken, impliciet aanwezig in zowat de hele Amerikaanse filosofie, maar ook in de fenomenologie (9). Er is inderdaad veel voor te zeggen om -samen met A.N. Whitehead (1933 (1967), 197-198), vooraanstaand vertegenwoordiger van 'deze denkwijze'- de filosofische categorie 'zijnde' op te vatten als een ongeoorloofde toestandsreductie. De mens ervaart enkel een stroom van gewaarwordingen, 'events'. 'Zijnden' zijn dan het resultaat van een cognitief proces; het zijn kenniseenheden, dingen in ons hoofd.

Garfinkel gaat echter verder en onderwerpt ook 'kennis' aan een soort procesdenken. Ook dit is niet verkeerd, maar zijn interpretatie lijkt 'cognitieve verwezenlijkingen' zoals assumpties, concepten, types en geheugeneenheden onmogelijk te maken. Garfinkel (1967 : 24-31) herleidt immers 'interpreteren' tot een proces van begrijpen (Webers *Begreifen*) zonder mogelijkheid om tot een toestand van begrijpen te komen (Webers *Verstehen*). Vandaar de opvallende aanwezigheid van begrippen als 'proces', 'procedure', 'methode' en 'praktijk' in etnomethodologische geschriften.

Attewell (1974 : 204) merkt echter terecht op dat de etnomethodologen hun procesmodel niet consequent (kunnen) aanhouden (10). Hoe zou immers (hun eigen) kennisontwikkeling mogelijk zijn, als geen rekening wordt gehouden met de temporele continuïteit in de cognitie van het individu? Ik zou nog verder gaan. Zonder **cognitieve resultaten** is elk handelen onmogelijk. Hoe zou Garfinkels documentaire methode van interpreteren kunnen werken, zonder een beroep te doen op vooraf opgeslagen kennis? Hoe zouden we de relevantie van 'particulars' kunnen bepalen -en zo adequaat contexten kunnen interpreteren- zonder in het geheugen bewaarde 'schemata'? Hoe zouden we de wereld kunnen interpreteren zonder 'background assumptions' en 'constitutive expectancies'? Garfinkel (1967 : 25) wijst erop dat zowel *Verstehen* als *Begreifen* een operationele structuur hebben, 'an innertemporal course of interpretive work'. Daarin heeft hij waarschijnlijk gelijk, maar misschien is het hele probleem van de baan door te stellen dat die cognitieve resultaten continu opgebouwd en onderhouden dienen te worden (11). Ze hebben m.a.w. wel een operationele structuur, maar maken als zodanig toch andere processen mogelijk.

Ook Cicourel, hoewel 'least guilty of the pure process extremism' (Attewell, 1974 : 204), gaat hier niet vrijuit. Ik heb elders al (Bekaert, 1991 : 52-60) de moeilijke verhouding tussen procesreductionisme en reïficatie in zijn werk besproken. Uiteindelijk draait alles rond de aard van de hoger beschreven interpretatieve procedures. Ten gevolge van de verwarrende benamingen, het variërende aantal, de vele onderlinge banden en de onduidelijkheid m.b.t. hun 'werking', kunnen we deze op totaal verschillende manieren conceptualiseren.

B. Waller (1982) -zelf eerder voorstander van een behaviouristische benadering- stelt voor ze te zien als cognitieve 'regels', die mensen voorschrijven hoe moet geïnterpreteerd worden. Hoewel bepaalde passages in Cicourels werk er qua terminologie misschien aanleiding zouden kunnen toe geven, raakt deze versie kant noch wal. De interpretatieve procedures zijn zeker geen regels in de gang-

bare betekenis van het woord. Waarom zou Cicourel anders het onderscheid tussen 'basic rules' (interpretatieve procedures) en 'surface rules' (regels, normen) introduceren. Volgens Waller tracht Cicourel het menselijke gedrag te verklaren door steeds nieuwe regels in te voeren. Zo komen we echter opnieuw in een eindeloze regressie van regels ter verduidelijking van regels terecht. Noch de regelbenadering, noch Wallers behaviourisme kunnen de interpretatieve kloof tussen regel en concrete toepassing overbruggen. En daar is het Cicourel juist om te doen.

K. Leiter (1980) van zijn kant vat de interpretatieve procedures op als 'assumpties', als cognitieve verwezenlijkingen, in de lijn van Schütz. Hierin heeft hij deels gelijk; het is echter slechts de helft van het verhaal. Want waarom zou Cicourel anders spreken van 'procedures'? Vandaar dat ook de interpretatie van Mehan en Wood (1975, 1975 (1985 : 303)) gerechtvaardigd is :

"I will use the term 'procedure', because it best conveys the sense that these are descriptions of interactional activities that are done by people in interaction".

Cicourels 'interpretive procedures' beschrijven dus tegelijk het proces -ik laat voorlopig buiten beschouwing of dit nu cognitief is of niet- als de **assumptie**, onze alledaagse 'taken for granted' veronderstellingen, die ons in staat stellen competent te handelen en te spreken. Wat is nu constitutief voor wat? Wat is invariant? Bijna spontaan uitgaande van een computermetafoor veronderstelde ik een invariant, universeel geheel van cognitieve processen (hardware), die de veranderlijke alledaagse assumpties (software) 'afspelen', opbouwen en onderhouden. In tegenstelling tot de computer is er in het leven van mensen echter geen sprake van 'hardware' zonder de 'software'. Nemen we als voorbeeld Cicourels 'normal forms': deze procedure 'schrijft ons voor' uitingen en gedragingen van mensen te reduceren tot typische gevallen. Het is duidelijk dat door deze formele wijze van interpreteren (het verloop) uiteindelijk talloze normale, typische gevallen worden gecreëerd en zo ook de 'zekerheid' dat we normale gevallen kunnen verwachten. Het proces construeert dus de assumptie. Maar het is toch even duidelijk dat het formele interpretatieproces niet zou plaats vinden, mochten we niet de verwachting hebben typische uitingen en handelingen te zullen ervaren.

Ik had een mooie dichotomie opgesteld van 'cognitieve procedures' en 'constitutieve verwachtingen', met een esthetisch verantwoorde dialectische

(reflexieve) relatie tussen 'proces' en 'assumptie'. Maar als beiden toch niet uit elkaar te halen zijn en 'elkaar continu wederzijds opbouwen en onderhouden', zijn ze dan niet gewoon hetzelfde? Daarenboven zegt Cicourel dat het absurd is een 'basic structure' te veronderstellen, zonder de alledaagse 'surface structure', m.a.w. de uitoefening van 'genormeerde/normale' dagdagelijkse handelingen. Moeten we dan wel -ook al is het louter analytisch- een onderscheid maken tussen de twee? Heeft Garfinkel m.a.w. geen gelijk als hij stelt dat we gewoon naar de 'doings' van mensen moeten kijken, en cognitieve invarianten 'uit ons hoofd' moeten zetten?

Vanuit neurofysiologische hoek komt echter bijkomende evidentie voor het beeld van een interactie tussen proces en assumptie. Het betreft de **kneedbaarheid** van de menselijke hersenen (Neville, 1990; 1991; Singer, 1987; Greenough, Black, Wallace, 1987; briefwisseling met Cicourel). Tijdens de 'socialisatie' zou het zo zijn, dat wat men leert ('software') de structuur van de hersenen ('hardware') vorm geeft. Zo kunnen we begrijpen hoe onze constitutieve verwachtingen, onze typificaties, e.d., door onze alledaagse ervaringen worden opgebouwd en bevestigd, terwijl ze tegelijkertijd die ervaringen juist mogelijk maken. Dit lijkt sterk op de documentaire methode van interpreteren waarbij het zingevende patroon betrekkelijk vastliggende vormen gaat aannemen. Gaat het om invarianten? De meest uitgesproken socialisatieperiode is de kindertijd, en dan schijnt ook de plasticiteit van de hersenen het grootst te zijn. Gaandeweg verstart deze ontwikkeling. Helemaal invariant worden cognitieve processen echter nooit. Al bij al verwerpt dit mijns inziens een al te eenzijdig procesdenken.

4.3.2. Kennis is handelen

Tot zover de problemen met betrekking tot het procesdenken. Nu, Garfinkels behaviourisme -het onderwerp van dit artikel- bestaat er in dat hij denken en interpreteren niet opvat als cognitieve activiteiten. Hoe moeten we dit begrijpen? Daartoe schetst D.J. O'Keefe (1979) een verbluffende parallel tussen Garfinkels opvatting van 'to know' en die van Gilbert Ryle. Samengevat komen hun bedenkingen en hun fout op het volgende neer: we kennen de cognitieve processen van anderen (willen bij Ryle, interpreteren bij Garfinkel) slechts door hun uitwendige daden; dus zijn die processen niets anders dan die uitwendige daden.

"Overt intelligent performances are not clues to the workings of mind, they are those workings" (Ryle in O'Keefe, 1979: 204).

Ter illustratie zegt hij dat we toch weten wanneer iemand iets gewild doet, zonder zijn zogenaamde geestelijke processen te zien werken. Maar eigenlijk weten we dat niet. De tekens waaraan we een wilsact herkennen, bouwen die wilsact niet op, we leiden ze eruit af. Ryle verwacht m.a.w. twee vragen :

- hoe bepalen we in het alledaagse leven of een daad al dan niet bedoeld is ? (alledaags oordeel)
- hoe komt een 'gewilde daad' tot stand ? (wetenschappelijke verklaring)

O'Keefe (1979 : 202) situeert Garfinkels ideeën in de ruimere Anglo-Amerikaanse filosofische traditie. Er zijn inderdaad opvallende gelijkenissen met analytische filosofie en pragmatisme. **Analytische filosofie** (Wittgenstein II, Winch,..., en in zekere zin ook Ryle) vervangt zijnsuitspraken door 'hoe doen we zijnsuitspraken?'. Niet : 'X is dat', maar : 'hoe zeggen we dat X dat is'. Niet : 'wat is kennen', maar : 'hoe zeggen we dat we kennen'. Dergelijk onderzoek kan zich beperken tot de 'observables'. Prolematisch wordt het echter wanneer een antwoord op de tweede vraag ook als antwoord op de eerste vraag wordt gezien. Het is opvallend dat vele etnomethodologen dit toch doen (M. Pollner, 1987 : 133-134; J. Coulter, 1979 : 38-40; S. Hester, 1985 : 248-250;...) en zich hiervoor - i.t.t.Garfinkel - expliciet op Wittgenstein en Ryle baseren. **Pragmatisten** van hun kant hebben een gloeiende hekel aan dualismen, vooral aan de nevenschikking 'geest vs. lichaam'. Dit dualisme ga je mijns inziens echter niet oplossen door geest te vereenzelvigen met zichtbare, motorische processen - wat Garfinkel doet. Er speelt zich wel degelijk iets af onder de schedel; en wie niet van dualismen houdt, mag die cognitieve processen gerust opvatten als neurale schakelingen, i.p.v. als een 'spook in een machine' (Ryle).

Volgens mij is Garfinkels fout te wijten aan een eerder onbezonnen betekenis-theorie. Hij stelt dat wanneer mensen denken elkaar tijdens een gesprek te begrijpen, dit niet komt doordat ze deelachtig zijn aan een gemeenschappelijke wereld van substantiële betekenissen, maar doordat ze zien hoe de uitspraken methodisch zijn opgebouwd.

"The appropriate image of a common understanding is therefore an operation rather than a common intersection of overlapping sets"
(Garfinkel, 1967 : 30).

Akkoord, begrijpen is een 'operation' en 'intersubjectieve betekenis' is fictie. Dit betekent echter nog niet dat je met 'betekenis' geen rekening meer moet houden om de indruk van intersubjectiviteit tussen mensen te verklaren. Garfinkel (en

de etnomethodologen met hem) doet dit wel en veronderstelt dus eigenlijk een syntax van het handelen zonder semantiek, een vorm zonder inhoud, of waarbij de inhoud in de vorm opgaat (12). Het probleem is dat hij niet aangeeft hoe dit zou kunnen werken. Cicourel (1973 : 80-84) heeft er in zijn bespreking van Chomsky juist herhaaldelijk op gewezen dat semantiek niet tot het syntactische is te herleiden. De 'argumenten' die Garfinkel aanhaalt ter staving van zijn 'methodologisch behaviouristische betekenistheorie' ('Sacks's gloss', 'Rose's gloss', Beardsley over metaforen,... zie verder) vallen volgens mij vrij mager uit. Het is niet omdat de 'picture-theory' of de intersubjectieve betekenistheorie niet opgaan, dat zomaar om het even welke 'teken-betekenis'-theorie is ontkracht. Ik denk hier in de eerste plaats aan de eenvoudige idee dat een teken (betekenaar, 'signifiant') iets anders (betekenis, 'signifié') oproept en er samen mee een 'unité psychique' vormt in het hoofd van de interpreterende mens. Deze Saussuriaanse betekenistheorie komt *in dit opzicht* (!) volledig overeen met de opstelling van Schütz en Cicourel. Ook volgens hen moeten we komaf maken met de objectieve en intersubjectieve betekenistheorieën; hoe kan het ook anders; betekenis-ven verschillen onvermijdelijk van persoon tot persoon. Als een teken iets is dat staat voor iets anders, dan houdt dat 'iets anders' namelijk verband met de vroegere ervaringen van de persoon in kwestie. Aangezien deze ervaringen voor iedereen verschillend zijn, is 'dezelfde betekenis' fictie. Enkel mochten we een leven lang identieke ervaringen hebben -zegt Schütz- zouden we de andere (dan identiek aan onszelf) volledig kunnen begrijpen, wat natuurlijk al onmogelijk is door de unieke spatio-temporele positie van elk individu in de wereld.

Garfinkel weigert echter een dergelijke inhoudelijke betekenistheorie aan te hangen. Hij blijft erbij dat de betekenis op één of andere manier in en door de situatie zelf duidelijk wordt.

"We offer the observation that persons, because of the fact that they are heard to be speaking a natural language, somehow are heard to be engaged in the objective production and objective display of commonsense knowledge of everyday activities as observable and reportable phenomena. We ask what is it about natural language that permits speakers and auditors to hear, and in other ways to witness, the objective production and the objective display of commonsense knowledge, and of practical circumstances, practical actions, and practical sociological reasoning as well. What is it about natural language that makes these phenomena observable-reportable, that is, *account-able* phenomena? For speakers and auditors the practices of natural language somehow exhibit

these phenomena in the particulars of speaking, and that these phenomena are exhibited is thereby itself made exhibitable in further description, remark, questions, and in other ways for the telling" (Garfinkel Sacks, 1970 : 342).

Hoe dit dan concreet gebeurt in die praktijken van het natuurlijke taalgebruik, vertelt hij echter niet. Aanwijzingen voor zijn opvatting vindt hij o.a. bij M. Beardsley (Garfinkel, 1967 : 31) die stelt dat de sleutels tot het begrijpen van metaforen in de metafoor zelf moeten zitten, want we begrijpen de betekenis van woorden doordat we weten dat ze metaforisch worden gebruikt, en niet omgekeerd, d.i. de metafoor begrijpen vanuit de betekenis van de woorden. De sleutels zitten m.i. inderdaad voor een groot stuk in de details van de alledaagse interactie. Ik denk hier aan de ongelooflijke hoeveelheid van verbale, mimische, prosodische, en andere tips -'seen but unnoticed'- waardoor we de betekenis van een gesprek kunnen achterhalen. Hier moeten we echter onmiddellijk twee opmerkingen bij maken :

- 1) de 'sleutels' tot het begrijpen van een gesprek, zijn niet beperkt tot dat gesprek zelf;
- 2) de 'sleutels' in het gesprek moeten dan nog altijd als dusdanig geïnterpreteerd worden.

Dit zijn twee 'evidenties' die Garfinkel en vele huidige etnomethodologen en conversatie-analytici ontkennen. Dezelfde kritiek gaat op voor 'Rose's gloss' (Garfinkel, Sacks, 1970 : 366) en 'Sacks's gloss' (Garfinkel, Wieder, 1992 : 184-185). Edward Rose vertelt hoe een kleine hoofdbeweging volstond om bij iemand anders het adequate antwoord los te weken dat er inderdaad wel veel veranderd was de laatste tijd, terwijl Harvey Sacks vaststelde dat politieagenten er routinematig in slagen aan kaduke wagens te zien of ze nu achtergelaten zijn, of gewoon geparkeerd. In datzelfde artikel (Garfinkel, Wieder, 1992) is het trouwens boeiend om te zien hoe Garfinkel zich in onmogelijke bochten wringt om aan te tonen dat 'hetzelfde' telefoongerinkel op verschillende manieren kan worden geïnterpreteerd, zonder cognitieve processen te moeten veronderstellen. Uit al deze 'argumenten' blijkt volgens mij duidelijk dat het bij Garfinkel om veel meer dan een onderzoeksmethodologisch behaviourisme gaat. De nadruk op het locale, contextuele (indexicale) karakter van elke interpretatie is wel degelijk bedoeld om het belang van cognitie erin te ontkennen. De betekenis van een interactie wordt verondersteld zichzelf volledig in en door het gesprek op te dringen. Vandaar ook hun 'logico-empiricistische' methodologie (Mehan, Wood, 1975 : 149-150), die zich beperkt tot het registreren van het onmiddellijk

observeerbare details in de interactie of in het handelen. Wat betreft de verwaarlozing van het interpretatieve moment, kunnen we stellen dat Garfinkel bijna een 'methodologische (de methoden van handelen en spreken!) picture-theorie' invoert. Er wordt geen concreet antwoord gegeven op de vraag hoe mensen de methoden van de alledaagse interactie kunnen begrijpen. **De methoden worden verondersteld zichzelf duidelijk te maken.** Impliciet -en soms ook expliciet- wordt echter verondersteld dat mensen de 'know how' bezitten om de methoden op adequate wijze te interpreteren. Het is hier misschien nuttig om een kleine toestandsreductie in te voeren door te stellen dat we elke 'know how' kunnen vertalen in een 'know that'. Wat bedoel ik hier mee ?

Uiteindelijk hangen de etnomethodologen een 'betekenistheorie' aan die stelt dat het teken zichzelf uitlegt, zijn eigen betekenis aanwijst.

"Signs, as things, in a very real sense 'show' their referent; they are the visibility elements of the existent of their referent objects and go to constitute their accountable features" (Baccus, 1986 : 7).

Even vlug wordt echter aangegeven dat een teken dit alleen kan door de media-tie van een methodologisch 'denkende' mens. Opnieuw wordt hier niet verwezen naar een cognitieve verwezenlijking, maar naar interactionele activiteiten : 'sign-reading' (Baccus, 1986 : 8). Deze 'know how' -die eigenlijk enkel bestaat wanneer ze gedaan wordt- incorporeert echter toch ook altijd een **weten dat**, d.w.z. cognitieve **resultaten!** Weten hoe een metafoer te interpreteren, houdt in dat we **weten dat** bepaalde 'particulars' wijzen op het metaforisch gebruik van bepaalde woorden. Ik heb het hier opnieuw over de kleinste details van toonhoogte, intonatie, stem(ver)vorming, oogpositie, lichaamshouding, enz. Telkens 'seen but unnoticed' (Heritage, 1984 : 116), 'perceived but not apperceived' (Schütz, 1962 : 210). Dat een dergelijk proces van interpretatie niet reflexief gebeurt, wil niet zeggen dat het niet cognitief is.

Garfinkel heeft het ook wel over 'properties of practical reasoning' (Attewell, 1974 : 206), maar i.p.v. invariante eigenschappen van een cognitief proces, zijn dit voor hem normatieve eigenschappen van alledaags handelen en spreken. Vandaar dat Mehan, Wood (1975 (1985) : 303-304) drie van Cicourel's interpretatieve procedures als volgt herformuleren : '**searching** for a normal form, **doing** a reciprocity of perspectives, **employing** the et cetera principle'. Het zijn allemaal activiteiten die op één of andere manier **gedaan** worden. Dit is zonder meer de positie die Garfinkel voorstaat. Vandaar dat hij wat ik

'cognitieve competentie' zou noemen omschrijft als 'the (artful) work', 'the job', 'doing',... m.a.w. iets dat gedaan wordt en niet iets dat vooraf gedacht wordt. Zo blijven we echter weer zitten met onze interpretatieve kloof: wie zal die 'normen' interpreteren, en hoe? Cicourel zoekt juist naar de **mogelijkheidsvoorwaarden** van normatief handelen. Een belangrijke conclusie is, dat dat niet gaat zonder onze alledaagse assumpties! Ik kan me niet adequaat in een werksituatie bewegen als ik geen 'sense of social structure' (Cicourel) heb. Ik kan niet met de ander praten als ik geen 'reciprocity of perspectives' (Schütz) aanneem. Ik kan niet met dingen omgaan als ik niet veronderstel dat 'things are always accessible again' (Husserl).

Dat Garfinkel Schütz' mentale processen tot scenische heeft getransformeerd is dus een jammerlijke zaak. Wat hij 'closing procedures' noemt, zijn gewoon observeerbare handelingen waarbij cognitieve processen zonder meer verondersteld moeten worden. Cicourels 'closing procedures' zijn juist die mentale processen: hoe worden 'particulars' in een mentaal schema ingepast, hoe wordt een type geconstrueerd, wat is een 'geval', een 'eenheid', enz... M.a.w. hoe bouwen mensen de cognitieve sociale orde op?

"How do social actors come to know and know in common, what they are doing and the circumstances in which they are doing it?" (Garfinkel in Heritage, 1984: 76).

Nu zou moeten duidelijk zijn dat Garfinkel op deze vragen eigenlijk geen afdoend antwoord kan geven. Actoren doen het 'somehow'. Cicourels cognitieve sociologie biedt uiteindelijk meer bevredigende resultaten, of althans de mogelijkheid ertoe.

5. PRAGMATISME - ANALYTISCHE FILOSOFIE - FENOMENOLOGIE

De hierboven geschetste problemen zijn verre van volledig behandeld. Toch meen ik een duidelijke confrontatie tussen de verschillende metatheoretische veronderstellingen te hebben geschetst. Garfinkel stelt dat betekenis louter en uitputtend in observeerbare handelingen zit, terwijl dit volgens Cicourel cognitieve interpretatieprocessen vereist. Wat ik nu probeer aan te tonen is dat Garfinkels versie van etnomethodologie (de authentieke?) duidelijke invloeden van pragmatisme en analytische filosofie vertoont - en ook hun tekorten deelt,

terwijl Cicourels benadering (de deviante ?) trouw blijft aan Schütz' fenomenologische traditie. Ik beoog zeker geen uitgewerkte discussie van die filosofische stromingen. Ook wil ik niet 'bewijzen' dat Garfinkel zich rechtstreeks op de ene of de andere heeft gebaseerd -het gaat eerder om gelijkenissen. Ik wil enkel zijn stellingen begrijpbaar maken en een eventuele uitweg uit de impasse in zijn denken suggereren.

5.1. Pragmatisme en de wereld van het doen

Een herhaaldelijk terugkerend thema in het pragmatisme is dat de mens een handelend, probleemoplossend wezen is, waarbij het denken wordt gezien als een hulpmiddel voor dat handelen (13). Kennis is m.a.w. praktisch in het alledaagse leven van de mens. Nemen we daarbij nog de aangeboren afkeer van pragmatisten voor dualismen (14), dan is kennis niet gewoon praktisch,... kennis is gewoon praktisch. Ook betekenis bevindt zich dan in het proces van menselijk handelen zelf en is dus geen psychische entiteit. De betekenis van om het even welk teken is wat je ermee aanvangt, de respons die het bij je oproept.

Het is belangrijk te weten welke situaties de pragmatisten hier eigenlijk op 't oog hebben. Ze hebben het over het uitwendige, routine-matige gedrag van het menselijk organisme, d.i. een -weliswaar symbolisch begaafd- dier op zoek naar behoeftebevrediging in zijn 'natuurlijke omgeving'. Maar wat constitueert de natuurlijke omgeving van de mens? De pragmatisten veronderstellen zonder meer een analogie met het ecosysteem en het relevantiesysteem van dieren. Zo geven ze echter zelf betekenis en construeren ze in hun theorie een realiteit die 'al altijd natuurlijk' zou geweest zijn voor de mens. Kan de homo faber (het mensbeeld van - en dat dus ook van toepassing is op - de pragmatisten) dat? Wat bepaalt de wereld van de mensen? Volgens Schütz kan het pragmatisme - met uitzondering misschien van William James' 'fenomenologisch pragmatisme' - hierop geen antwoord geven.

"With very few exceptions, vulgar pragmatism does not consider the problems of the constitution of conscious life involved in the notion of an ego agens or homo faber from which as a givenness most of the writers start. For the most part, pragmatism is, therefore, just a common-sense description of the attitude of man within the world of working in daily life, but not a philosophy investigating the presuppositions of such a situation" (Schütz, 1962 : 213 voetnoot 8).

Men zou kunnen opmerken dat het beperkte *homo faber*-mensbeeld economisch is om alledaagse, bijna automatische handelingen te bestuderen. Men gaat zich dan niet langer bekommeren om de mogelijkhedenvoorwaarden van de menselijke leefwereld; men veronderstelt deze gewoon, net als de leek in de samenleving. Dergelijk onderzoek moet dan wel een aantal pretenties opgeven, zoals de mogelijkheid om de constitutie van de menselijke leefwereld te vatten.

5.2. Analytische filosofie. Denken als taalspelletje

Een gelijkaardige kritiek is ook van toepassing op een aantal analytische filosofen zoals de latere Wittgenstein en Peter Winch. Het befaamde 'meaning is use'-adagium valt best te rijmen met het mensbeeld van de pragmatisten. Met betrekking tot 'betekenis' zeggen Wittgenstein en Winch dat deze niet naar een mentale activiteit verwijst, maar naar de context van gebruik. Verder wordt denken bijna gereduceerd tot taalgebruik (parallel aan handelen bij de pragmatisten), want de mens zou niet kunnen denken buiten talige categorieën en voor we de betekenis van een woord kennen, 'weten' we al waar en hoe het te gebruiken.

Dit ruikt sterk naar Garfinkels 'methoden' van handelen en spreken, en ook bij Wittgenstein lijkt inhoud (betekenis) bijna volledig in vorm (manier) op te lossen. Analytische filosofen hebben overschot van gelijk met hun conceptuele vertaling van empirische vragen (Winch, 1990) als kritiek op de alledaagse, naïeve bewustzijnsfilosofie, waarin handelen wordt gezien als volledig vooraf gepland in de duistere grotten van ons bewustzijn, waarin betekenis wordt opgevat als een mentaal doosje met een vastliggende inhoud, enz. Maar de theorieën van Schütz en Cicourel zijn hier evenzeer tegen gekant. Het is m.a.w. wel correct om kritiek te hebben op een aantal alledaagse mentalistische verklaringen voor uitwendige fenomenen (andere begrippen die volgens mij wat deconstructie kunnen verdragen, zijn b.v. 'macht', 'talent' en 'geluk', ... allemaal dingen die je zagezegd kunt 'hebben'). Het is ook gerechtvaardigd en zelfs sterk gewenst om aan te tonen dat het gebruik van deze begrippen en opvattingen de sociale realiteit mee vorm geeft. Het is echter totaal iets anders dergelijke begrippen en opvattingen elke realiteitswaarde te ontzeggen, wat Wittgenstein en Winch en ook Garfinkel met cognitieve processen lijken te doen.

Wat ik zeker niet beweer, is dat de één van de andere afgeschreven zou hebben. Dat ik het pragmatisme en de analytische filosofie hier opvoer, dient enkel om het CE/CA-standpunt te begrijpen en uit de gemeenschappelijke tekorten te ge-

raken. In feite verwijst Garfinkel slechts een paar keer naar Wittgenstein. De invloed van het pragmatisme is nog veel onduidelijker, maar is wel aanwezig, net als in zowat elke intellectuele stroming in de Verenigde Staten (Rawls, 1985:125).

5.3. Fenomenologie, een bewustzijn in trapjes

In beide hierboven geschetste tradities wordt betekenis opgevat als iets in de onmiddellijke handelingswerkelijkheid van mensen. Hierin ligt hun tekort. Feitelijk wordt aan die werkelijkheid een absoluut karakter toegekend, je kunt haar niet overstijgen. Bij de pragmatisten is er de onmiddellijkheid van de ervaringsstroom, de enige relevante wereld (denk aan Meads 'manipulatory area'). Bij de analytische filosofen wordt die gemedieerd (en gedetermineerd) door taal.

Waar deze strekkingen de mens voornamelijk hebben geconceptualiseerd als een handelend en sprekend wezen, is de fenomenologie eerder in de mens als denker, als leekwetenschapper geïnteresseerd. Bij Schütz wordt dit onderscheid voortreffelijk toegelicht: in zijn alledaagse handelen en spreken is de mens pragmatisch op de werkelijkheid gericht. In de reflectie daarentegen zien we een andere kenact! En die constitueert een andere wereld. Actie en reflectie kunnen immers niet samengaan. Handelen wordt op voorhand gepland en in retrospectie geïnterpreteerd, maar is niet 'bewust' op zich.

"As long as I live in my acts, directed towards the objects of these acts, these acts do not have any meaning. They become meaningful if I grasp them as wellcircumscribed experiences of the past and, therefore, in retrospection" (Schütz, 1962 : 220).

Hij steunt hiervoor op de Bergsoniaanse filosofie van het bewustzijn. Volgens Bergson vormen de hersenen een orgaan dat onze 'attention à la vie' regelt, onze gerichtheid op de wereld, die bepaalt wat relevant (werkelijk) is en wat niet. Dit creëert onderscheiden realiteiten: de realiteit van het alledaagse leven, de realiteit van dromen, van poëzie, van muziek, van wetenschap,... In wetenschappelijke reflectie zijn praktische conclusies niet direct relevant. De wetenschapper wil dan enkel weten, de rest wordt tussen haakjes geplaatst.

Het concept 'multiple realities' raakt bij Wittgenstein herleid tot de notie van 'taalspelletjes', maar die bevinden zich allemaal op hetzelfde niveau van bewustzijnsspanning. Hij zegt de 'regels' die fenomenen mogelijk maken, die de

uitdrukking in taal mogelijk maken, te willen onderzoeken. Maar hij stelt dat die regels zelf talig zijn. Vandaar dat alles dan door taal gedetermineerd wordt, ook de reflectie. Dit ondergraaft echter zijn eigen theorie (*contradictio in actu exercito*), tenzij deze bij gratie van de taal zelf mogelijk zou zijn, maar dat moet hij juist bewijzen (*petitio principii*). Akkoord, er is geen ongeconceptualiseerde waarneming en er valt veel te zeggen voor de stelling dat denken door taal gemedieerd wordt. Maar zijn concepten en types niet meer dan talige begrippen? Recent connectionistisch onderzoek (Bloch, 1992) suggereert dat in elk geval het prereflexief denken op totaal andere dan talige wijze is gestructureerd. Zelfs indien dit niet zo zou zijn, dan moeten toch nog verschillende 'niveaus' van taalgebruik worden onderscheiden.

Ook pragmatisten hebben enkel oog voor de 'paramount reality of daily life'. Ze hebben het over taarten bakken, deuren open maken, een pint bestellen, en dergelijke. De mens is echter typisch een wezen dat altijd elders is; hij vertoeft bijna meer in 'andere werelden' -denk maar aan dagdromen- dan in die van het praktische handelen.

Vanuit Schütz' fenomenologie zouden we kunnen zeggen dat analytische filosofie en pragmatisme lijden aan 'één-wereld-isme'; ze conceptualiseren de mens in een unidimensionele werkelijkheid. Hetzelfde geldt volgens mij voor CE/CA (15). Deze inperking lijkt geschikt en dus ook gerechtvaardigd om de alledaagse activiteiten van mensen te bestuderen. Er wordt zo echter voorbijgegaan aan de fenomenologische conclusie dat de gegevenheid van de realiteit en het onproblematische karakter van betekenissen cognitieve verwezenlijkingen zijn! Ik heb het hier over onze alledaagse assumpties en onze constitutieve verwachtingen, maar ook over geheugenprocessen en de integratie van verschillende perceptiekanalen. Bijzondere aandacht dient ook uit te gaan naar de mens als bewuste schepper van de realiteit. Kennis ontstaat immers voor een groot stuk in 'de wereld van de reflectie' -waarin de alledaagse mens geregeld vertoeft.

Wat ik wil zeggen is, dat zonder verwijzing naar deze cognitieve 'processen' en 'resultaten' de 'just whatness' van menselijke handelingen niet kan begrepen worden. De huidige etnomethodologen gaan gewoon voorbij aan het problematische karakter van betekenis en interpretatie. Neem nu het volgende stukje tekst van Deirdre Boden :

"I am thus proposing that thought-in-action can be studied by focussing on the sequential and close-ordered constitution of actual interaction" (Boden, 1989 : 92).

Ik beweer dus dat dit onmogelijk is, om de eenvoudige reden dat elk detail moet worden geïnterpreteerd, actief of passief; enkel hierdoor verwerft het zijn relevantie en feitelijk karakter. Etnomethodologen doen immers ook 'stiekem' beroep op hun alledaagse kennis om 'methoden' te ontwaren in de flux van een conversatie (weeral zo'n betekenisvol type). In een andere cultuur zou hun zo-gezegd gevoelige methodologie niet bruikbaar zijn, zonder te weten wat relevant is. Met betrekking tot de bestudeerde subjecten houden ze er ook 'tacit notions of competence' (Cicourel, 1972a : 146) op na. Anders zouden belangrijke etnomethodologische begrippen, zoals indexicaliteit en reflexiviteit, in het alledaagse leven niet kunnen werken.

Indexicaliteit heeft betrekking op de contextafhankelijkheid van betekenis. Context is echter een verschrikkelijk problematisch begrip. Voor conversatie-analysten bestaat de context louter uit de voorafgaande 'turns' van de conversatie. Etnomethodologen houden het bij de onmiddellijke, empirisch observeerbare context van het handelen en het spreken, die door dat handelen en dat spreken zelf wordt opgebouwd.

"A solution to these problems can emerge as soon as we abandon our traditional conception of 'context' as something exogenous to interaction or as an external interpretative resource. Instead, we can begin to think of 'context' as something endogenously generated within the talk of the participants and, indeed, as something created in and through that talk" (Heritage, 1984 : 283).

Etnografie is m.a.w. overbodig. Cicourel is het hier duidelijk niet mee eens. Actoren brengen in een gesprek immers ook hun vroegere ervaringen mee en die bepalen de betekenis van wat gezegd wordt :

"The interactional context, as reflexively experienced over an exchange, or as imagined or invented when the scene is displayed or is known through a text, remains the heart of a general theory of meaning" (Cicourel, 1973 : 140).

Mochten we dus in de cognitieve activiteiten kunnen kijken, mochten we kunnen zien welke delen van het geheugen (= opgeslagen context) worden geraadpleegd en hoe, dan zouden we inderdaad geen etnografie nodig hebben. Aangezien we dat voorlopig (ooit ?) niet kunnen, hebben we een verschrikkelijke nood aan etnografie om het menselijk handelen te begrijpen. We kunnen door etnografie immers vermoeden wat in hun hoofd steekt - de hele voor hen relevante werkelijkheid. Betekenis is dus ook volgens Cicourel indexicaal; indexicaliteit heeft echter te maken met geheugen.

Reflexiviteit verwijst naar de wisselwerking tussen situatie en betekenis. De situatie is constitutief voor de betekenis van handelen en spreken, maar omgekeerd bouwen deze juist de situatie op. Het in Garfinkels werk centrale begrip 'account' doelt op hetzelfde. Uiteindelijk vervangt Garfinkel de wisselwerking - waarvan hij het genererende principe maar niet kan vatten - dan maar door een gelijkstelling met betrekking tot de vorm : de methoden van handelen en spreken waardoor mensen situaties opbouwen, maken die situaties ook meteen duidelijk. Handelen, spreken, begrijpen, uitleggen, waarnemen,... ze zouden allemaal uit dezelfde procedures bestaan. Perceptie is echter multimodaal (Cicourel, 1973 : 141 e.v.), spreken is sequentieel. Garfinkels impliciete betekenisstheorie zou in elk geval moeten worden uitgebreid met een gebarentaal, een geurtaal, een tasttaal,... en waar worden die verschillende kanalen geïntegreerd ? Daarenboven nemen we veel meer waar dan we kunnen verwoorden. Is selectie geen interpretatie ? Belangrijker nog is onze niet-sensorische perceptie (Whitehead, 1933 (1967) : 182). Hiermee wordt niets paranormals bedoeld, maar gewoon de werking van het geheugen. Een groot deel van onze gewaarwordingen worden ons ingegeven door herinnering. Reflexiviteit kan m.a.w. niet werken zonder cognitie. Mensen brengen hun subjectieve werkelijkheid mee in elke situatie.

De verschillen tussen Cicourels cognitieve sociologie enerzijds en de positie van Garfinkel en CE/CA anderzijds kunnen we cru gesteld misschien als volgt samenvatten :

COGNITIEVE SOCIOLOGIE

trouw aan fenomenologie
 cognitief
 interpretatief
 betekenis is ook inhoudelijk
 intersubjectiviteit is een opgebouwde
 assumptie
 reflectie en handelen constitueren onder-
 scheiden realiteiten

ETNOMETHODOLOGIE

invloed van angelsaksische filosofie
 anti-cognitief
 empiricistisch, positivistisch
 betekenis is louter formeel
 intersubjectiviteit is een gedrags-
 matige verwezenlijking
 de ene werkelijkheid voor de mens
 is die van het alledaagse handelen
 en spreken

Dit laatste punt raakt de kern van het hele probleem. Hoewel CE/CA meer pretendeert, kan deze eigenlijk enkel - in Schutz' (1962 : 211) terminologie - 'mere doing' bestuderen. Volgens deze interpretatie zijn het CE/CA-standpunt en Cicourel's positie helemaal niet onverzoenbaar. De vraag is natuurlijk hoe ze theoretisch verbonden dienen te worden. In de volgende paragrafen tracht ik hiervoor een oplossing te vinden.

6. PRAXIOLOGIE, DE OPLOSSING ?**6.1. Cognitieve competentie**

Het is zonder meer duidelijk dat we vele handelingen van mensen pas adequaat kunnen begrijpen, als we weten welke betekenis ze er zelf aan geven ('action'). In deze betekenis zit kennis die de mens als 'leekwetenschapper' heeft ontwikkeld. Deze kennis moet de onderzoeker dus trachten te achterhalen.

Een dergelijk onderzoek werd uitgevoerd door Cicourel, Kitsuse (1963, 1979). Hun studie moeten we kaderen in de ruimere discussie in de V.S. over de impact van het schoolsysteem op sociale ongelijkheid. Promoten scholen 'contest mobility' of juist 'sponsored mobility', waardoor ze de sociale klassenstructuur helpen bestendigen. In plaats van te argumenteren in termen van 'functionele noden van maatschappelijke subsystemen', gingen Cicourel en Kitsuse een kijkje nemen in de alledaagse activiteiten van 'counselors', die de schoolcarrière van kinderen direct beïnvloeden.

Wat ze wilden weten was :

- 1) Welke kennis heeft de 'counselor' voor de taak die hij/zij moet uitvoeren ?
- 2) Hoe beïnvloedt deze kennis de feitelijke beslissingen, m.a.w. het plaatsen van leerlingen ?

Diepte-interviews met één 'counselor' maakten duidelijk dat - wanneer naar de criteria van haar beslissingen gevraagd werd - ze spontaan een aantal 'achievement types' (5 categorieën) en 'social types' (7 categorieën) die ze onder de leerlingen waarnam, kon onderscheiden. Dit was duidelijk iets waarover ze had nagedacht, min of meer als een leekwetenschapper. Deze in reflectie verkregen classificaties waren uiteraard praktisch voor haar problemen. Het zijn 'coping-models'.

Wanneer de classificatie van individuele studenten werd vergeleken met waar ze uiteindelijk geplaatst werden, werd een onmiskenbare maar onvolledige correlatie vastgesteld. Dit wijst erop dat de 'counselor' haar 'modellen' had geïncorporeerd in haar beslissingen... maar niet volledig!

We moeten ons dus zeker ook hoeden voor een over-rationeel beeld van de actor. Als we een model van de actor als leekwetenschapper hanteren (wat deels juist is), moeten we zeker rekening houden met de kennis die mensen reflexief opbouwen en aantonen hoe deze kennis situaties vorm geeft. Als we de mens echter zien als een onreflexief, handelend wezen (wat ook deels juist is), hoe belangrijk zijn die ideaaltypische gedachtenconstructies dan? Zovele dingen hebben we onreflexief geleerd en worden eigenlijk altijd onreflexief uitgevoerd, dat het 'intellectualocentristisch' (Bourdieu, 1980) zou zijn om enkel de rationalisaties van mensen te verzamelen.

6.2. Het denkende lichaam

Mensen zijn zich dus lang niet altijd bewust van hun handelingen; in hun handelingen zijn ze het zelfs nooit. Heeft Garfinkel dan toch gelijk? Zit ons praktische denken dan toch volledig in onze (cerebrale) handelingen vervat? Gaat het om 'habits of the head' (Boden, 1989 : 90) ?

Opmerkelijke gelijkenissen hieromtrent vinden we tussen het pragmatistische concept 'habit' en Pierre Bourdieu's 'habitus': een door onreflexief leren verworven geheel van disposities tot handelen. De habitus vormt de grens tussen wat denkbaar (en dus ook doenbaar) is en wat niet.

Het onderzoek van G.D. Girton (1986) i.v.m Kung Fu illustreert dit heel overtuigend. Hij citeert één van de grootmeesters :

"When you are experienced, your body knows how to move" (Girton, 1986 : 60)

En dat klopt. Een ervaren Kung Fu-vechter is zich niet bewust van alle subtiliteiten in zijn bewegingen. Als ik klarinet speel, weet ik niet hoe ik dat voor mekaar krijg. Ik mag daar trouwens niet aan denken of het lukt me gewoon niet meer. Hetzelfde geldt voor lezen, spreken, een lichaamshouding aannemen, met een auto rijden, enz. Dit laatste voorbeeld is interessant. Autorijden werkt zeker niet zonder cognitie. Maar is het 'bewust' ? Om te leren autorijden vertrek je van een theoretisch model. Later kun je je daar opnieuw bewust van worden. Tijdens het rijden moet je het echter vergeten. Het moet 'in' je handelen zitten, het moet 'automatisch' gaan. Waar zit de bewuste, reflexieve actor dan ?

6.3. Conclusie : praxiologie

Ik weet niet wie dit begrip heeft 'uitgevonden', of wat er oorspronkelijk mee werd bedoeld. Daarover schijnt nogal wat discussie te bestaan (Coulter, 1989 : 7). Bourdieu gebruikt het. Girton noemt zijn eigen aanpak een 'praxiologische hermeneutiek'. Voor mij doelt 'praxis' op de handelingen van mensen, die op zich niet bewust of reflexief zijn, maar toch enkel vanuit de betekenisgeving van de mensen zelf kunnen begrepen worden, doordat ze vooraf gepland en nadien geïnterpreteerd worden (actief of passief), maar vooral doordat die betekenisgeving op één of andere manier in het handelen geïncorporeerd raakt. Hoe dit juist gebeurt (ontwikkeling van automatismen, e.d.), laat ik over aan psychologen, connectionisten, cognitieve wetenschappers, neurofysiologen, e.a. Cicourel merkt op dat 'commonsense knowledge' in het alledaags handelen 'emergent' is (en normatief voor- en nadien), maar dit helpt ons niet veel verder. Dat die kennis inderdaad plots opduikt, lijkt me echter evident.

Uiteindelijk houdt dit alles ook een differentiatie van het begrip 'bewustzijn' in. Onder meer Bourdieu (1980 : 'logique logique' versus 'logique pratique') en Giddens (1989 : 'discursive consciousness' versus 'practical consciousness') doen dit, en natuurlijk ook de fenomenologen. De dialectische verhouding tussen deze verschillende niveaus van bewustzijnsspanning, deze gescheiden kenacten, deze onderscheiden 'werelden', leidt tot het alledaagse leven van mensen, zoals

het is en zoals 'praxiologie' het zou moeten bestuderen. Er wordt dus onderzocht hoe de sociale constructie van de realiteit wordt gedaan/gedacht.

Uit dit alles volgt dat we ook het begrip 'betekenisgeving' wat moeten uitpluizen. Betekenisgeving kan immers actief gebeuren, d.w.z. wanneer in reflectie (predicatief) handelingen worden gepland of geïnterpreteerd; betekenisgeving is echter passief wanneer we in ons handelen, prereflexief (prepredicatief) met de dingen omgaan op basis van de betekenis die deze dingen voor ons hebben. Mary F. Rogers (1983 : 54-55) duidt de verschillende wijzen van kennen in de twee gevallen aan als 'knowledge at hand' versus 'knowledge on hand'. Belangrijk is dat beide kenacten volgens mij een rol spelen in de constitutie van de sociale werkelijkheid. 'Knowledge on hand', prereflexief of reflexief aangeleerd, creëert dan een 'werkelijke', observeerbare sociale orde (denk aan ordelijke gedragingen als converseren, in de rij staan, e.d.), de methoden van het alledaagse handelen, zoals CE/CA die observeert. In reflectie hierop ontstaat echter de 'indruk' van sociale orde, de enige die de individuen kennen en relevant vinden. De 'knowledge at hand' ligt dan opnieuw aan de basis van de ordelijke reproductie van de sociale werkelijkheid, doordat ze het herkennen van en vertrouwen op structuren en regelmatigheden mogelijk maakt, en zo raken ook deze weer in het handelen geïncorporeerd. Let wel dat de 'werkelijke' sociale orde nooit perfect is, of kan zijn, o.w.v. de altijd andere toepassingsituaties en o.w.v. het feit dat de 'knowledge at hand' -ook wanneer 'on hand' geworden- nooit een volledig consistente constructie is. Tengevolge van de documentaire methode van interpreteren is dit echter geen bezwaar om tot een 'sense of social structure' te komen.

Deze hele discussie toont aan dat de indruk van sociale orde uiteindelijk de 'motor' is van de hele sociale reproductie. Mijn conclusie is dan ook dat CE/CA in haar verklaring van sociale orde op twee punten moet worden gecorrigeerd :

- 1) de verklaring van het prereflexief handelen van mensen moet rekening houden met hun cognitieve processen;
- 2) reflectie vormt uiteindelijk een constitutief element in alle menselijk handelen.

De beperktheid van de huidige etnomethodologie wordt treffend weergegeven in het volgende citaat van George Psathas :

"[Garfinkel] radically transforms knowledge within the natural attitude to only that which is 'known' by members on the occasion of their

'doing.' Members' 'knowing' consists of whatever it is they 'do' and an analysis of what the activity consists of is sufficient for all practical purposes to reveal whatever it is they 'have in their minds.' And, in this respect, the concept of 'contents of mind' becomes unnecessary" (in Rogers, 1983 : 128).

Ondertussen weten we dat een dergelijk perspectief gecorrigeerd (cognitieve processen in de natuurlijke attitude) en aangevuld (de mens schakelt voortdurend en heel snel over naar andere attitudes) moet worden. Probeer ik hier van twee walletjes te eten? Tracht ik door een eerloos compromis te genieten van de verwezenlijkingen van zowel CE/CA als van Cicourel's cognitieve sociologie? Ik denk het niet. Ik denk dat de combinatie gerechtvaardigd is en zelfs noodzakelijk is door de menselijke conditie zelf, door de 'leaps' (Kierkegaard, zie Schütz, 1962 : 231) in het menselijke bewustzijn, zoals ik die zelf ervaar en waarvan ik denk dat ze universeel zijn.

VOETNOTEN

- (*) Volgende personen dwongen me tot nederigheid en nuancering, waarvoor mijn 'oprechte dank': Prof. J.C. Verhoeven, Jan Van Nuland, Pieter Edelman, Dirk Maetens en - niet in het minst - de anonieme referees van het Tijdschrift voor Sociologie. In het bijzonder zou ik Prof. Aaron V. Cicourel willen danken voor de uitvoerige respons op mijn schrijven en Prof. Helen J. Neville voor het toegestuurd materiaal.
- (1) Het gaat hier om de sociale realiteit zoals die aan de mens verschijnt. Of er 'daarbuiten' een 'echte', 'objectieve' sociale werkelijkheid bestaat, laten de etnomethodologen open (de befaamde 'ethnomethodological indifference'). Persoonlijk vraag ik me af waarom we zo'n externe sociale dingen zouden veronderstellen, als we ze niet nodig hebben om het menselijk handelen te begrijpen (i.t.t. natuurlijke fenomenen). Het verhoogt enkel de *onus probandi* (Scheermes van Ockham).
- (2) CE/CA: 'Current Ethnomethodology/Conversation Analysis', een afkorting die tijdens ondervermelde conferentie werd gebruikt. Dit is natuurlijk een verschrikkelijke 'gloss'. Het omvat zeker niet alle huidige versies van etnomethodologie, want die zijn er zoveel als er etnomethodologen zijn.
- (3) Al deze onderwerpen werden voorgesteld op de CE/CA-conferentie in Amsterdam. Harvey Sacks' (cfr. infra) initiële CA-onderzoek (1964) be-

handelde telefoontjes naar een hulpcentrum. Dergelijk onderzoek is nog steeds niet 'af'.

- (4) Het CA-transcriptsysteem is voornamelijk door Gail Jefferson -Sacks' vroegere secretaresse- ontwikkeld. Het wordt in zowat elk CA-onderzoek toegepast, al dan niet in gewijzigde vorm.
- (5) In de Lectures 1964-1965 (Sacks, 1989) vinden we hiervan talloze en overtuigende aanduidingen. Zo zegt hij b.v. herhaaldelijk dat hij de grondslag wil leggen voor een 'natural observational science of sociology' (Sacks, 1989 : 212).
- (6) Zie hiervoor Cicourel, 1987.
- (7) Hij vergelijkt dit met de razendsnelle, onbegrijpbare activiteiten van molecules. Leuke anecdote : Husserl, Schütz en Cicourel gebruiken juist dit voorbeeld om het onderscheid tussen mens- en natuurwetenschappen toe te lichten.
- (8) Ik heb de notie van 'behavioral environment' bij Hallowell eens nagetrokken (Hallowell, 1955). Hij heeft het over de voor mensen relevante omgeving, i.t.t. de naïeve notie van een externe, louter fysische werkelijkheid. Dit impliceert bij Hallowell duidelijk een aantal cognitieve processen. Alleen reageert hij tegen simpele dualismen als geestlichaam, subjectief-objectief, binnen-buiten,... Garfinkel misbruikt deze argumentatie om zich van 'de innerlijke kant' te ontdoen.
- (9) Voor een discussie van de herakleitische 'stroom'analogie bij zowel James als Schütz, zie Sharron, 1985. Ook Mead benadrukte herhaaldelijk het proceskarakter van de werkelijkheid (Verhoeven, 1985 : 136). Later vinden we het procesdenken b.v. ook bij Goffman terug (Perinbanayagam, 1982).
- (10) Dit zien we duidelijkst in de zoektocht naar 'invarianten' - in het handelen en spreken, of in cognitie. Garfinkel zelf blijft betrekkelijk immuun voor deze aanklacht. Woordelijk blijft hij vasthouden aan de notie van indexicaliteit om elke vorm van invarianten af te wijzen. Volgens mij heeft hij echter juist door zijn 'documentary method of interpretation' de aanzet gegeven om te zoeken naar vastliggende processen. Toegegeven, de 'uitvoering' ervan zien we in altijd nieuwe en andere 'praktijken'.
- (11) Als begrip is Melvin Pollners 'occasioned corpus' misschien beter geschikt om de alledaagse kennis die we in een concrete situatie gebruiken aan te duiden dan Schütz' 'stock of commonsense knowledge'.
- (12) Dit moet opnieuw wat worden genuanceerd. Veel van het vroegere etnomethodologische werk, b.v. rond de documentaire methode van inter-

preteren en Sacks' 'membership categorization device', veronderstelt wel semantiek. Ook wijkt de onderzoekspraktijk nog wel eens af van de theoretische stellingnames.

- (13) Dit is de zogenaamde 'primacy of act over thought' (Shalin, 1989 : 37; Collins, 1989 : 12; McPhail, 1989 : 46).
- (14) De pragmatisten verdedigen elk een soort monisme, dat zich noch volledig tot het realistische, noch volledig tot het idealistische kamp rekent (zie hiervoor - hoewel zwaar gecontesteerd - Lewis, Smith, 1980). Dit heeft echter dikwijls een miskenning van het cognitieve als gevolg.
- (15) Garfinkel zelf kent natuurlijk wel Schütz' theorie over 'multiple realities'. Het spreekt echter boekdelen dat hij deze juist gebruikt om de wetenschappelijke rationaliteit als methodologische richtlijn voor de studie van het alledaagse leven te veroordelen (Garfinkel, 1967 : 279).

BIBLIOGRAFIE

- Atkinson, P. (1980) 'Ethnomethodology : a critical review', *Annual Review of Sociology*, 14(-) : 441-465.
- Attewell, P. (1974) 'Ethnomethodology since Garfinkel', *Theory and Society*, - (1) : 179-210.
- Bekaert, S. (1991) *De cognitieve sociologie van A.V. Cicourel*. Diss. Lic. Soc. Leuven : Departement Sociologie.
- Baccus, M.D. (1986) 'Sociological indication and the visibility criterion of real world social theorizing', pp. 1-19 in H. Garfinkel (Ed.) *Ethnomethodological studies of work*. London : Routledge and Kegan Paul.
- Boden, D. (1990) 'Mind over Mead : Collins' theory of thought', *Symbolic Interaction*, 12(1) : 89-92.
- Boden, D., D. Zimmerman (Eds.) (1991) *Talk and social structure*. Cambridge : Polity Press.
- Bourdieu, P. (1980) *Le sens pratique*. Paris : Les éditions de minuit.
- Cicourel, A.V. (1964) *Method and measurement in sociology*. New York : The Free Press.
- Cicourel, A.V. (1966) 'Kinship, marriage, and divorce in comparative family law', *Law and Society Review*, 1(1) : 103-129.

- Cicourel, A.V. (1969) 'Generative semantics and the structure of social interaction', pp. 173-202 in *International days of sociolinguistics*. Rome : Luigi Sturzo Institute.
- Cicourel, A.V. (1970) 'The acquisition of social structure : toward a developmental sociology of language and meaning', pp. 137-168 in J.D. Douglas (Ed.) *Understanding everyday life : toward the reconstruction of sociological knowledge*. Chicago : Aldine.
- Cicourel, A.V. (1972a) 'Delinquency and the attribution of responsibility', pp. 142-157 in R.A. Scott, J.D. Douglas (Eds.) *Theoretical perspectives on deviance*. New York : Basic Books.
- Cicourel, A.V. (1972b) 'Basic and normative rules in the negotiation of status and role', pp. 4-45 in H.P. Dreitzel (Ed.) *Recent sociology 2 : patterns of communicative behaviour*. New York : MacMillan.
- Cicourel, A.V. (1973) *Cognitive sociology; language and meaning in social interaction*. Harmondsworth : Penguin Books.
- Cicourel, A.V. (1974) 'Ethnomethodology', pp. 1563-1605 in T.A. Sebeok (Ed.) *Current trends in linguistics*, vol. 12. Den Haag : Mouton.
- Cicourel, A.V. (1987) 'The interpenetration of communicative contexts : examples from medical encounters', *Social Psychology Quarterly*, 50(2) : 217-226.
- Cicourel, A.V., J.I. Kitsuse (1963a) *The educational decisionmakers*. Indianapolis : Bobbs-Merrill.
- Cicourel, A.V., J.I. Kitsuse (1963b) 'A note on the use of official statistics', *Social Problems*, 11(2) : 131-139.
- Cicourel, A.V., J.I. Kitsuse (1979) 'The school as mechanism of social differentiation', pp. 282-292 in J. Karabel, A.H. Halsey (Eds.) *Power and ideology*. Indianapolis : Bobbs-Merrill.
- Collins, R. (1989), 'Toward a neo-Meadian sociology of mind', *Symbolic Interaction*, 12(1) : 1-32.
- Coulter, J. (1974), 'Decontextualized meanings : current approaches to verstehende investigations', pp. 134-164 in M. Truzzi (Ed.) *Verstehen : subjective understanding in the social sciences*. Massachusetts, Addison-Wesley.
- Coulter, J. (1979) *The social construction of mind : studies in ethnomethodology and linguistic philosophy*. London : MacMillan.
- Coulter, J. (1989) *Mind in action*. Cambridge : Polity Press.
- Durkheim, E. (1895 (1969)) *De sociologische methode*. Antwerpen-Rotterdam : SWU/UPR.

- Garfinkel, H. (1963) 'A conception of, and experiments with, 'trust' as a condition of stable concerted actions', pp. 187-238 in O.J. Harvey (Ed.) *Motivation and social interaction; cognitive determinants*. New York: Ronald Press.
- Garfinkel, H. (1967) *Studies in ethnomethodology*. New Jersey: Prentice-Hall.
- Garfinkel, H. (Ed.) (1986) *Ethnomethodological studies of work*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Garfinkel, H., H. Sacks (1970) 'On formal structures of practical actions', pp. 337-366 in J.C. McKinney, E.A. Tiryakian (Eds.) *Theoretical sociology; perspectives and developments*. New York: Appleton-Century-Crofts.
- Garfinkel, H., D.L. Wieder (1992) 'Two incommensurable asymmetrically alternate technologies of social analysis', pp. 175-206 in G. Watson, R.M. Seiler (Eds.) *Text in context, contributions to ethnomethodology*. London: Sage.
- Giddens, A. (1989) *The constitution of society*. Cambridge: Polity Press.
- Girton, G.D. (1986) 'Kung Fu: toward a praxiological hermeneutic of the martial arts', pp. 60-91 in H. Garfinkel (Ed.) *Ethnomethodological studies of work*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Greenough, W.T., J.E. Black, C.S. Wallace (1987) 'Experience and brain development', *Child Development*, 58(-): 539-559.
- Hallowell, A.I. (1955) 'The self and its behavioral environment', *Culture and Cognition*, (-): 75-110.
- Heap, J.L. (1992) 'Normative order in collaborative computer editing', pp. 123-137 in G. Watson, R.M. Seiler (Eds.) *Text in context, contributions to ethnomethodology*. London: Sage.
- Heritage, J. (1984) *Garfinkel and ethnomethodology*. Cambridge: Polity Press.
- Leiter, K. (1976) *A primer on ethnomethodology*. New York: Oxford University Press.
- Lewis, J.D., R.L. Smith (1980) *American sociology and pragmatism: Mead, Chicago sociology, and symbolic interaction*. Chicago: University of Chicago Press
- McPhail, C. (1989), 'Meadian versus neo-Meadian theories of mind', *Symbolic Interaction*, 12(1): 43-51.
- Mehan, H., H. Wood (1975) *The reality of ethnomethodology*. New York: John Wiley and Sons.

- Mehan, H., H. Wood (1975 (1985)) 'The ethnomethodology of the human reality constructor', pp. 300-318 in R. Collins (Ed.) *Three sociological traditions; selected readings*. New York : Oxford University Press.
- Neville, H.J. (1990) 'Intermodal competition and compensation in development. Evidence from studies of the visual system in congenitally deaf adults', *Annals of the New York Academy of Sciences*, vol. 608 : 71-91.
- Neville, H.J. (1991) 'Neurobiology of cognitive and language processing : effects of early experience', pp. 355-380 in K.R. Gibson, A.C. Peterson (Eds.) *Brain maturation and cognitive development : comparative and crosscultural perspectives*. New York : Aldine de Gruyter Press.
- O'Keefe D.J. (1979) 'Ethnomethodology', *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 4(2) : 187-219.
- Perinbanayagam, R.S. (1982) 'Dramas, metaphors, and structures', *Symbolic Interaction*, 5(2) : 259-276.
- Rawls, A.W. (1985) 'Reply to Gallant and Kleinman on symbolic interactionism vs. ethnomethodology', *Symbolic Interaction*, 8(1) : 121-140.
- Rogers, M.F. (1983) *Sociology, ethnomethodology, and experience : a phenomenological critique*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Sacks, H. (1963) 'Sociological description', *Berkeley Journal for Sociology*, 8(-) : 1-16.
- Sacks, H. (1989) 'Lectures 1964-1965', *Human Studies*, 12(3-4) : special issue.
- Schütz, A. (1962) *Collected papers I : the problem of social reality*. Den Haag : Martinus Nijhoff.
- Shalin, D.N. (1989) 'Mead, behaviorism and indeterminacy', *Symbolic Interaction*, 12(1) : 37-41.
- Sharron, A. (1985) 'The mainstream of consciousness : an interactionist analysis of a phenomenological concept', *Symbolic Interaction*, 8(1) : 47-62.
- Singer, W. (1987) 'Developmental plasticity - selforganization or learning ?', pp. 171-175 in J.P. Rauschecker, P. Marler (Eds.) *Imprinting and cortical plasticity; comparative aspects of sensitive periods*. New York : John Wiley and sons.
- Torode, B. (1992) 'Current work in ethnomethodology/conversation analysis', *Sociolinguistic Newsletter of the Research Committee for Sociolinguistics of the International Sociological Association*, January 1992 (5) : 13-22.
- Verhoeven, J.C. (1985) 'Het vrijheidsbegrip in het werk van George Herbert Mead (1863-1931)', *Politica*, 35 (4) : 315-341.

-
- Waller, B.N. (1982) 'Mentalistic problems in Cicourel's cognitive sociology', *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 12 (2) : 177-199.
- Whitehead, A.N. (1933 (1967)) *Adventures of ideas*. New York : The Free Press.
- Zimmerman, D. (1980) ongepubliceerde bandopname van interview met J.C.Verhoeven op donderdag 28 februari (14.30u.) en woensdag 12 maart (14.30u.) 1980 in het 'Department of Sociology, University of California - Santa Barbara'.